

H. Ömer ve H. Osman Dönemlerinde Türk-Arap İlişkileri

Yunus Akyürek

0000-0003-2050-9464

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale, Türkiye

ror.org/05rsv8p09

yunusakyurek@com.edu.tr

Öz

Türklerin, sahâbe döneminde Müslüman Araplara karşı takındıkları tavır araştırılması gereken önemli bir konudur. Zira Türk milletinin Emevîler döneminde Araplarla olan ilişkilerinin doğru bir zemine oturtulması büyük oranda buna bağlıdır. Bu sebeple Hulefâ-yi Râşidîn dönemine (11-40/632-661) müracaat etmek gerekir. Araştırmanın konusu, H. Ömer (13-23/634-644) ve H. Osman dönemlerinde (23-35/644-656) Arapların siyasi bir teşekkül olarak, Arap Yarımadası'nın kuzey ve kuzeydoğusunda yer alan Türkler ile kurduğu doğrudan ilişkilerdir. H. Ebû Bekir (11-13/632-634) ve H. Ali dönemlerinde (35-40/656-661) Türklerle dair kayda değer bir hâdis vuku bulmadığı için çalışma H. Ömer ve H. Osman dönemi ilişkileri ile sınırlı tutulmuştur. Araştırmanın amacı sahâbe nesli tarafından Yarımada dışında başlatılan fetih hareketlerinin Türkler ile olan periyodunu temel kaynaklar ışığında kronolojik olarak el almaktır. Bu temasın karakter analizi üzerinden Emevîler dönemi Türk-Arap münasebetlerinin sağlıklı bir şekilde araştırılması ve anlaşılmasına katkı sunması ana hedeftir. Nitel araştırma yöntemi alt başlıklarından anlatı araştırması tekniğinin uygulandığı çalışmada; Türklerin, Müslüman Araplar tarafından Hulefâ-yi Râşidîn döneminde topraklarına yönelik askerî faaliyetleri bir istila olarak gördükleri, bağımsızlık ve özgürlüklerini korumak için Hazar, Horasan ve Toğhârîstân'da savaşırken el-Bâb, Cürçân ve Dihistân'da anlaşmalar yoluyla bunu kısmen sağlamaya çalıştıkları ortaya konulmuştur. Taraflar arasındaki ilişki, H. Ömer döneminde daha çok askerî bir görünüme sahip olmuş ve bu durum H. Osman zamanında da aynı minvalde devam etmiştir. H. Ömer, Türklerin yaşadığı Ceyhun'un ötesine (Mâverâünnehir) geçilmesine müsaade etmezken H. Osman döneminde buraya birtakım seferler düzenlenmiş ve bölge halkıyla çeşitli anlaşmalara varılmıştır. Hilafet ordularının bu dönemde Hazar Türkleri karşısında başarısız olduğu görülmektedir. Bunun iç siyasete ve ekonomiye olumsuz yansımaları olmuştur. Yine Hazar yurdunun ele geçirilememesinin, Slav ve Doğu Avrupa halklarının Müslüman Araplarla doğrudan temasını engellediği belirtilmelidir. Bazı kaynaklarda, H. Osman döneminde sahâbilerin de içinde bulunduğu bir grubun Türklerin de yaşadığı Fergana bölgesine sefer düzenlediği geçmektedir. Fakat bu dönemde böyle bir olayın gerçekleşmesi pek olası görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi; Türkler; H. Ömer Dönemi; H. Osman Dönemi; Fetih Hareketleri; Gayrimüslim Türklerle İlişkiler; Hazarlar

Öne Çıkanlar

- Müslüman Araplar, Cahiliye döneminde Sâsânîler ve onlara tâbi Arap toplulukları üzerinden tanıdıkları Türklerle ilk kez Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfet yıllarında doğrudan karşılaşmışlardır.
- Türkler yaşadıkları ve sınır komşusu oldukları toprakları korumak gayesiyle, bir istilacı olarak gördükleri Müslüman Araplara karşı hem savaş hem de barış yolunu kullanarak etkili bir mücadele sergilemişlerdir.
- Türkler ve Araplar arasında Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde savaş atmosferi hâkim olduğundan dinî, sosyal ve kültürel açıdan en alt seviyede etkileşim olmuştur.
- Hz. Osman'ın son yılları ve Hz. Ali dönemlerinde durma noktasına gelen Türk-Arap ilişkileri, Emevîler dönemi fetih hareketleriyle daha girift ve çok boyutlu bir karaktere bürünmüştür.
- Hazar Türklerinin güçlü direnişi ve hilafet ordularını püskürtmeleri Ruslar başta olmak üzere diğer Slav ve Doğu Avrupa halklarının İslamiyet ile doğrudan temasını engellemiştir.

Atıf Bilgisi

Akyürek, Yunus. "Hz. Ömer ve Hz. Osman Dönemlerinde Türk-Arap İlişkileri". *Eskiye* 54 (Eylül 2024), 1411-1433. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1462486>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	01 Nisan 2024
Kabul Tarihi	30 Eylül 2024
Yayın Tarihi	30 Eylül 2024
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim	eskiyenedergi@gmail.com
S. Kalkınma Amaçları	-
Lisans	CC BY-NC 4.0

Turkish-Arab Relations in the Periods of Hazrat Omar and Hazrat ‘Uthmān

Yunus Akyürek

0000-0003-2050-9464

Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Department of Islamic History, Çanakkale, Türkiye

ror.org/05rsv8p09

yunusakyurek@com.edu.tr

Abstract

The attitude of the Turks towards the Muslim-Arabs during the time of the Companions is an important issue that requires research. This is because the establishment of accurate grounds for the relationship between the Turkish element and the Arabs during the Umayyad period is largely dependent on this. For this reason, it is necessary to refer to the period of Khulafaur Rasyidin (11-40/632-661). The subject of the research is the direct relations established by the Arabs as a political entity with the Turkish element located in the north and northeast of the Arabian Peninsula during the reigns of Hazrat Omar (13-23/634-644) and Hazrat ‘Uthmān (23-35/644-656). Since there were no noteworthy incidents regarding the Turks during the reigns of Hazrat Abu Bakr (23-35/644-656) and Hazrat Ali (35-40/656-661), the study has been limited to the relations of Hazrat Omar and Hazrat ‘Uthmān. The purpose of the research is to chronologically examine the period of the conquest movements initiated by the generation of the companions outside the Peninsula in relation to the Turks, based on primary sources. The main goal is to contribute to the research and understanding of the Umayyad period Turkish-Arab relations in a healthy way through the character analysis of this contact. In this study, in which the narrative research technique, one of the sub-headings of the qualitative research method, was applied, it was revealed that the Turks regarded the military activities of the Muslim-Arabs against their lands during the Khulafaur Rasyidin period as an invasion, and that they often fought in Khazar, Khorasan and Tokharistan to protect their independence and freedom, and they tried partially achieved this through agreements in al-Bāb, Gorgan and Dihistān. The relationship between the parties primarily took on a military character during the reign of Hazrat Omar, and this situation continued in a similar vein during the reign of Hazrat ‘Uthmān. While Hazrat Omar did not allow anyone to go beyond the Oxus (Transoxiana) where the Turkish element lived, several expeditions were organized here during the reign of Hazrat ‘Uthman, and various agreements were reached with the people of the region. It is seen that the armies of the Caliphate failed against the Khazar Turks in this period. This situation had negative effects on domestic politics and the economy. Additionally, it should also be noted that the failure to conquer the Khazar homeland prevented the Slavic and Eastern European peoples from direct contact with the Muslim-Arabs. It is mentioned in some sources that during the time of Hazrat Uthman, a group that included Companions embarked on a campaign to the Fergana region, where Turks also lived; however, it does not seem very likely that such an event took place during this period.

Keywords

Islamic History, Turks, Periods of Hazrat Omar, Periods of Hazrat ‘Uthmāni Conquest Movements, Relations with Non-Muslim Turks, Khazars

Highlights

- The Muslim-Arabs first encountered the Turks, whom they had previously known through the Sassanids and their subordinate Arab communities during the Jahiliyyah period, during the reigns of Hazrat Umar and Hazrat ‘Uthmân.
- To protect the lands in which they lived and to which they were neighbors, the Turks waged an effective struggle through both war and peace against the Muslim-Arabs, whom they saw as an invader.
- Since the atmosphere of war prevailed during the periods of Hazrat Umar and Hazrat ‘Uthmân, it can be said that there was minimal religious, social, and cultural interaction between the two sides.
- The relationships, which came to a standstill during the later years of Hazrat ‘Uthmân and the period of Hazrat Ali, took on a more complex and multi-dimensional character with the conquest movements of the Umayyad era.
- The strong resistance of the Khazar Turks and their repulsion of the armies of the Caliphate prevented the direct contact of other Slavic and Eastern European peoples, especially the Russians, with Islam.

Citation

Akyürek, Yunus. “Turkish-Arab Relations in the Periods of Hazrat Omar and Hazrat ‘Uthmân”. *Eskiyeni* 54 (September 2024), 1411-1433.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1462486>

Article Information

Ethics committee	Ethical approval was granted by Karabük University, Social Sciences and Humanities, dated 24.11.2023 and numbered 2023/8(25).
<i>Date of submission</i>	01 April 2024
<i>Date of acceptance</i>	30 September 2024
<i>Date of publication</i>	30 September 2024
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

İslam dininin geldiği ilk yıllarda çeşitli Türk boyları Arap Yarımadası'ndan uzak coğrafyalarda varlıklarını sürdürmekteydi. Bunlardan Arap Yarımadası'na görece yakın olanları, Kafkasların kuzeyinde bir devlet kuran Hazarlar (MS 658-965), Hazar Denizi'nin güneydoğusuna düşen Cürcân'da meskûn Şûl Türkleri, çoğu Siriderya'nın kuzeyinde Batı Göktürk Devleti bakiyesi Türk şehir devletleri (Şâş, Taraz, İsbıcab, Fârâb, Uş, Özkend, Fergana) ve Türgiş Kağanlığı (MS 658-766) şeklinde sıralanabilir. Yarımada'nın oldukça uzağında yer alan Amuderya'nın güney havzasında (Tohâristân ve Sicistân) ve Mâverâünnehir bölgesindeki yerleşim birimlerinde belirtilen dönem için İran, Soğd ve Tacik kökenlilerle birlikte bir Türk nüfusu yaşadığı¹ muhakkaktı.

Günümüz İran coğrafyasında İslam'ın doğuşuna kadar kurulan Farisî menşeli güçlü devletler, Arap ve Türk milletlerini uzun asırlar boyunca siyâsî, sosyal ve kültürel açıdan etkilemişler ve bu iki milletin birbirleriyle doğrudan münasebet kurmalarının önünde engel teşkil etmişlerdir. Bir başka deyişle kadim Fars medeniyeti ve Farisîlerin bölgedeki siyasi-askerî varlığı İslam öncesinde Arap ve Türk toplumlarının doğrudan ilişki kurmasına mâni olmuştur. Ana kaynaklarda konuyla alakalı az sayıda rivayet bulunması bu nedenledir. Dar kapsamlı olarak nitelendirilebilen İslam öncesi Türk-Arap ilişkilerinin Basra ve Mezopotamya civarında, Sâsânîlerin hâkimiyetindeki Lahmî hanedanlığı ve bölgedeki İranlılar üzerinden kurulduğu anlaşılmaktadır. Zira Cahiliye Araplarının belirtilen coğrafyada ticarî faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir. Netice olarak İslam öncesinde Arapların, Türklerin birtakım vasıflarını ve kültürel özelliklerini Fars menşeli devletlerin hâkim olduğu Mezopotamya'da yaşayan Arap ve İranlılardan dolayı, tek taraflı, nicelik ve nitelik bakımından düşük seviyeli bir frekansta aldıkları söylenebilir. Arapların, bu yolla Türklere dair edindikleri bilgiler ve izlenimler Cahiliye şiirine yansımıştır.² Türkler, Arap şiirinde fizikî vasıfları, askerî yetileri, cesaret ve kahramanlıkları ile temayüz etmektedir. Türk kubbesi (keçeden mamul, üstü dairesel küçük çadır³), Arapların belki de bu dönemde Türklerden aldıkları yegâne kültürel objedir.⁴ Türklerle alakalı farklı sıhhat derecelerine

¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1987), 330-332; Şemseddîn Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306-1316/1889-1898), 6/4140; Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978), 52; Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Turkestan Down To The Mongol Invasion* (London: Oxford University Press, 1928), 64.

² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1375/1955), 1/275; Ebü Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'îl-bilâd ve'l-mevâzi'* (mevâzi') (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 4/1109; Abdurrahmân b. Abdillâh es-Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bnî Hişâm* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1412/1991), 3/65; Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'r-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997), 4/137; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-raşâd fi sîreti hayri'l-ibâd (es-Sîretü's-Şâmiyye)*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd – Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1993), 2/380; Ramazan Şeşen, "Eski Araplar'a Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası* (1968), 13-15.

³ 'Abdürrezzâk es-Şan'ânî, *el-Muşannef*, thk. Habîburrahmân el-Azamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1982), 5/68.

⁴ 'Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 5/66; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1388/1968), 4/82, 8/68; Buḥârî, *el-Câmi'u's-şâhiḥ*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Kitâbü'l-Hacc", 64 (No. 1618); Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-şâhiḥ*, thk. Muhammed Fuad el-Bâkî (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabîyyi, 1412/1991), "Kitâbü's-Siyâm", 39 (No. 215); İbn Mâce, *Sünenü İbn-i Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabîyyeti, 1373/1953), "Kitâbü's-Siyâm", 62 (No. 1775); Muhammed b. Cerîr et-Ṭaberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülâk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Beyrut:

sahip hadisler mevcuttur.⁵ İ. Hami Danişmend bunları “Türk Irkı Lehindeki Hadisler” başlığıyla ele almıştır.⁶ Kaynaklar, belirtilen dönemde Türklerin, Arap kültürüne dair herhangi bir öge aldıkları noktasında ise sükût etmektedir.

Türklerle doğrudan temas ancak Hulefâ-yi Raşidîn döneminde sağlanabilmiştir. İlk üç halife döneminde yürütülen fetih faaliyetleri neticesi Sâsânî İmparatorluğu büyük oranda tarih sahnesinden çekilmiş, böylece Müslüman Araplar Kafkasların kuzeyindeki Hazar Türkleri,⁷ Mâverâünnehir’in kısmen kuzeyi ile doğusunda meskûn Fars asıllı Soğd halkı⁸ ve Türk unsurla doğrudan siyasi-askerî ilişkiye girmişlerdir. Ancak bu durum takriben Hz. Ömer’in hilafetinin son iki yılı ve Hz. Osman’ın ilk dönemiyle sınırlıdır. Hz. Ebû Bekir dönemi özel şartları, Hz. Osman’ın son yıllarında baş gösteren ve katledilmesiyle neticelenen fitne hadiseleri ve Hz. Ali dönemi iç karışıklıkları Türklerle başlatılan askerî-siyasî münasebetlerin sekteye uğramasına yol açmıştır. Hz. Osman katledildikten sonra Türklerin de yaşadığı Belh ve çevresindeki şehirlerin isyan etmesi⁹ bu bağlamda değerlendirilebilir. Türk unsur ile yeniden ilişkiye girilmesi ancak Emevîler zamanında gerçekleşecektir ki bu dönem araştırmanın sınırlarını oldukça aşmaktadır.

Türklerin, aralarında az sayıda sahâbînin de bulunduğu Müslüman Araplarla Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde sıcak çatışmaya girmeleri sosyal ve siyasi açıdan nasıl okunmalıdır? Müslüman Araplar, bu periyottaki cihat faaliyetleri esnasında Türk unsuru tebliğ fırsatı yakalayabilmiş midir? Türkler arasında İslam dinini kabul eden kişi ya da kişiler olmuş mudur? Fethedilen az sayıdaki Türk yerleşim biriminde İslam kurum ve müesseseleri tesis edilebilmiş midir? Bu ve benzeri hususlara konu ile ilgili kaleme alınan rivayet bazlı az sayıdaki akademik çalışmada belli oranlarda değinildiği tespit edilmiştir.¹⁰ Bu bakımdan Türk unsurun İslamiyet ve Müslümanlarla ilk kez doğrudan karşılaştığı Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerindeki ilişkilerin müstakil bir başlık altında incelenmesi önem arz etmektedir.

Nitel araştırma yöntemi, anlatı araştırması tekniğinin uygulandığı bu çalışmada Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerindeki Türk-Arap ilişkileri çok yönlü ve kronolojik olarak objektif bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır.

İbn Sa’d’ın (öl. 230/845) *Tabakâtü'l-kübrâ*'sı, Hâlif e b. Hayyât'ın (öl. 240/854) *Târîh*'i, İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *el-Ma'ârif*i, Belâzürî'nin (öl. 279/892) *Ensâbü'l-eshrâf*ı, Dîneverî'nin (öl. 282/895) *Ahbâru't-tivâl*'i, İbnü'l-Fakîh'in (öl. III-IV./IX-X. yüzyıl) *Kitâbü'l-*

Dâru't-Türâs, 1387/1967), 2/292.

⁵ Şeşen, “Eski Araplar'a Göre Türkler”, 15–29.

⁶ bk. İsmail Hami Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?* (İstanbul: Okat Yayınları, 1959), 139–147.

⁷ Mes'ûdî, Hazar kelimesinin Türkçede “Sebîr”, Farsçada ise “Hazrân” olarak söylenildiğini kaydeder. bk. Alî b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmail es-Sâvî (Kahire: Dâru's-Sâvî, ts), 72.

⁸ Soğd, Amuderya ve Siriderya (bugünkü Ceyhun ile Seyhun nehirleri) arasında kalan, Semerkant-Buhara merkezli topraklardır. Bu bölgeye ve burada yaşayan İrânî kavme Soğd ismi verilmiştir. bk. Ahmet Taşağıl, “Soğd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/348.

⁹ Muqâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muqâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Maḥmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâs, 1423/2002), 5/31.

¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 39–43; Ali Dadan, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 94–99; Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru* (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 51–52; Ali Hatalmış, “Sahabîlerin Türkleri Tanımları ve İlişkileri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/2 (2019), 419–428.

Buldân’ı, Taberî’nin (öl. 310/923) *Târîhu’r-rusul’ü*, Mes’ûdî’nin (öl. 345/956) *et-Tenbîh ve’l-ışrâfı*, İbnü’l-Eşîr’in (öl. 630/1233) *el-Kâmil*’i, İbn Keşîr’in (öl. 774/1373) *el-Bidâye*’si ve Şâmî’nin (öl. 942/1536) *Sübülü’l-hüdâ*’sı başlıca literatürü oluşturmaktadır.

1. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ebû Bekir döneminde Ridde hadiselerinin bastırılmasının ardından, Hz. Peygamber zamanından beri Doğu Roma İmparatorluğu ve güdümündeki Gassanîler Krallığı ile yaşanan problemlerin¹¹ devamı olarak kuzeyde Şâm (Suriye) ve Diyâr-ı Rûm (Anadolu) istikametinde, kuzey doğuda ise Sâsânî İmparatorluğu ile mevcut problemler¹² ve bu imparatorluğa bağlı Lahmîlerle çeşitli sorunlar yaşayan Şeybanoğullarının yardım çağrısı üzerine Sevâd (Aşağı Irak) topraklarında yoğun askerî faaliyetler yürütülmüştür.¹³ Bu kritik süreçte Türk unsur ile herhangi bir ilişkiye girilmesi mümkün olmamıştır. Bunu, kendisinden sonra yönetimi devralan ve attığı planlı, programlı ve cesur adımlarla İslam devletini bölgesel ve küresel bir aktör haline getirmeyi başaran Hz. Ömer gerçekleştirmiştir.

İslam tarihi kaynaklarına göre Türklerle ilk temaslar Hz. Ömer döneminde yürütülen fetih faaliyetleri kapsamında başlamıştır. Kafkasların kuzeyindeki Hazarlar ve Toğhâristân’ın başkenti Belh civarında meskûn Türk unsur ile bu bağlamda çatışmalar yaşandığı bilinmektedir. Horasan cephesindeki askerî faaliyetler neticesi İslam orduları

¹¹ Hz. Peygamber’in davet mektubunu Gassanîlerin Busrâ valisine götürөн Hâris b. Umeyr, Gassânî liderlerden Şurahbil b. Amr’ın topraklarından geçerken tutuklanarak şehit edildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber bölgeye bir ordu sevk etti. Neticede Gassanî kuvvetleri, Hıristiyan Arap kabileler ve hepsinin bağlı olduğu Doğu Roma (Bizans) ordusu ile Müslümanlar arasında Mu’te savaşı cereyan etti (8/629). bk. Vâkıdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Cons (Beyrut: Dâru’l-A’lemî, 1409/1989), 2/755-769; İbn Sa’d, *Ṭabaḳât*, 2/128-130; Ebü’l-Kâsım İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru’l-Fıkr, 1415/1995), 2/7-10; Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb fi funûni’l-edeb*, thk. Muhammed Cabir Abdul’-Ân el-Hıfî (Kahire: Dâru’l-Kütüb ve’l-Vesâ’ik el-Kavmiyye, 1423/2002), 17/278-282; Ahmed b. Muhammed el-Ḳaşallânî, *el-Mevâhibü’l-ledünniyye bi’l-minahil-Muhammediyye* (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, ts), 1/360-362; Şemsüddîn eş-Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ ve’r-raşâd fi sîreti hayri’l-ibâd (es-Sîretü’l-Şâmiyye)*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd – Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1404/1993), 11/350; Diyârbekrî, *Târîhu’l-ḥamîs fi ahvâli enfesi’n-nefis* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts), 2/70-73; Nüreddîn el-Halebî, *es-Sîretü’l-Halebiyye fi sîreti’l-emîni’l-me’ân* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1400/1980), 2/786-789.

¹² Sâsânîlerle ilgili ilk menfi gelişme “İslâm’a davet mektubu” hadisesinde kendisini gösterir. Buna göre kistrâ II. Hüsrev, Hayber’in fethi öncesinde (7/628) diğer hükümdarlara olduğu gibi kendisine de gönderilen İslâm’a davet mektubunu öfkeye kapılarak yırtmış, Hz. Peygamber’in elçisini de topraklarından çıkartmıştı. II. Hüsrev bununla da kalmayarak Yemen valisi Bâzân’a, Hz. Muhammed’i yakalayıp kendisine ivedi olarak göndermesini emretti. Bâzân, bunu denediye de muvaffak olamadı. Aksine Hz. Peygamber’in tavsiyesine uydu ve Müslüman olarak bu defa Hz. Peygamber’in Yemen valisi sıfatıyla görevini devam ettirdi. Doğal olarak bu durum Sâsânîler ile Hz. Peygamber’in lideri olduğu İslam toplumunun arasını açmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hişâm, *Sîre*, 2/607; Taberî, *Târîh*, 3/654-657; İbn Abdilberr en-Nemerî, *el-İstîâb fi ma’rifeti’l-aşhâb* (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1412/1992), 3/889 İbn ‘Asâkir, *Târîh*, 27/357; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhiri ve’l-a’lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabiyyi, 1413/1993), 2/509; İbnü’l-Eşîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabiyyi, 1417/1997), 2/91-95; İbn Seyyidi’n-nâs, *‘Uyûnü’l-eser fi funûni’l-meğâzî ve’ş-şemâil ve’s-siyer*, thk. İbrahim Muhammed Ramazan (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1414/1993), 2/328-329; Ebü’l-Fidâ’ İbn Keşîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997), 6/485-488; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber ve dîvânü’l-mübtede’ ve’l-haber fi târîhi’l-‘Arab ve’l-Berber ve men ‘âsarâhüm min zevî’ş-şe’ni’l-ekber*, thk. Halîl Şehhâde (Beyrut: Dâru’l-Fıkr, 1408/1987), 2/451-452; Kaşallânî, *Mevâhibü’l-ledünniyye*, 1/542 Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 11/338; Halebî, *es-Sîre*, 3/291-292.

¹³ Yunus Akyürek, “Raşid Halifeler Dönemi-I: Hz. Ebubekir”, *İslam Tarihi I*, ed. Nurettin Gemici – Cahid Kaya (İstanbul: Lisans Yayincılık, 2018), 76-85.

Turan ile İran arasında doğal sınır kabul edilen Ceyhun Nehri'ne (Amuderya) kadar ulaşmışsa da Halife Ömer, bu cephede şartlar olgunlaşmadığı için bölge komutanı Ahnef b. Kaş'ın Ceyhun'u geçmesine müsaade etmemiş,¹⁴ netice olarak Türk unsur ile yürütülen mücadele daha çok Kafkasların kuzeyine düşen Hazar cephesinde yoğunlaşmıştır.

1.1. Hazar Türkleriyle İlişkiler

Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Karadeniz arasında yaşayan Sabar (Sabeir, Sabir, Sebîr) Türkleri, Sâsânîler ve Avarlardan yedikleri darbeler neticesi MS 558 tarihini müteakiben dağıldılar. Sabarların tarih sahnesinden çekilmesinin ardından Batı Göktürk Hakanlığı'na bağlı Hazar Türkleri, hükümdarlarının (Yabgu) önderliğinde Hazar Denizi'nin batısına düşen Çoğ'a (Şûl) ulaştılar (MS 628). Böylece bu tarihten itibaren bölgede yaklaşık üç buçuk asır boyunca hüküm sürecek olan Hazar Hakanlığı kurulmuş oldu. Bahsi geçen Şûl ile İslam fetihlerinde zikredilen Derbend'in aynı şehir olup olmadığı¹⁵ ya da Şûl'un Derbend'in bir şehri olduğu ile alakalı farklı görüşler¹⁶ bulunmaktadır.

İslam tarihinde Türklerle sıcak temasın sağlandığı ilk coğrafya Hazar yurdu olmuştur. Nihâvend zaferinin ardından (21/642) İslam orduları Kafkas Dağları'nı aşarak buranın kuzeyine düşen Hazar topraklarına seferler düzenlemişlerdir.

Hz. Ömer bu bağlamda komutanı Sürâka b. 'Amr'a, el-Bâb/Bâbü'l-Ebvâb (Derbend)¹⁷ şehrini fethetmesini emretmiştir (21/642). Esin, bu şehre; burada yaşayan Şûl Türklerine atfen Şûl adını verir.¹⁸ el-Bâb o gün için, bir zamanlar Şâm bölgesinde yaşayan İsrailoğullarını mağlup eden Şehrberâz'ın torunlarından Şehrberâz (ya da Şehriyâr) isimli İranlı bir idarecinin elindeydi. Şehrberâz, ülkesinde çeşitli milletlerin yaşadığını, bunlarda hasep ve nesep aranmadığını, Kıpçakların ve Ermenilerin (nüfus ve nüfuz bakımından) hiçbir şey olduğunu söylemiş; bundan böyle Müslümanlara yardım edeceğini ve cizye vereceğini belirtmiştir.¹⁹ Rivayet esas alındığında el-Bâb şehrinin, Müslüman-Arapların Türklerle doğrudan karşılaştıkları ilk yer olduğu söylenebilir. Burada yaşayan Şûl ve Kıpçak Türkleri ile ilişki kurulduğu noktasında ise herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Emrindeki komutanları Mukân, Tiflis ve Ânî Dağları gibi noktalara sevk eden Sürâka, el-Bâb'ın fethini müjdeleyen mektubu halifeye gönderdikten sonra vefat etti. Yerine vekil bıraktığı Abdurrahman b. Reb'â, halife tarafından uygun görüldü. Hz. Ömer, ona Türklerle (Hazarlarla) savaşmasını emretti (21/642). İbnü'l-Eşîr bu dönemi "Türklerle Savaş Bâbı" şeklinde kaydeder.²⁰ el-Bâb hâkimi Şehrberâz, niyetini sorduğunda Abdurrahman (Hazar başkenti olan) Belencer'i almak istediğini belirtmiştir. Şehrberâz,

¹⁴ Taberî, *Târîh*, 4/168; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/415; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/272; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 10/166.

¹⁵ Emel Esin, "Şûl'ler, İslam ile Karşılaşan İlk Türkler", *İslam Tetkikleri Dergisi* 7/3-4 (1979), 35; Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 116-117.

¹⁶ Esin, "Şûl'ler", 39.

¹⁷ Derbend ismiyle maruf olan şehir; günümüzde Dağıstan'da, Hazar denizinin kuzeybatı sahilinde yer alan bir liman şehridir. İlk dönem Arap kaynaklarında "el-Bâb" ve "el-Ebvâb" olarak geçen kelime sonraları "Bâbü'l-ebvâb" ve "Bâbü'l-hadîd" şeklinde de kullanılmıştır. bk. Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Derbend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/164-166.

¹⁸ Esin, "Şûl'ler", 33.

¹⁹ Taberî, *Târîh*, 4/155-156; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/410-411; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/268. Şehrberâz ismi İbnü'l-Eşîr ve Nüveyrî'de "Şehriyâr" olarak geçer. bk. Aynı cilt ve sayfa.

²⁰ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/411-412.

el-Bâb dışında savaşmak istemediklerini söylediğinde Abdurrahman onların (Türklerin) üzerine gazada bulunmayı arzu ettiklerini; içlerinde Emîru'l-Mü'minîn'in izin vermesi halinde Rum diyarına kadar gidebilecek kişiler bulunduğunu belirtti. Şehrberâz bunların kim olduklarını sorunca Abdurrahman, "Rasûlullah'ın ashabıdır, bu işe (cihada) (halis) bir niyetle girmişlerdir..." şeklinde cevap verdi. Akabinde Abdurrahman, Belencer üzerine yürüdü. Meleklerin, Abdurrahman ile birlikte olup kendilerini ölümden korudukları için savaşa cesaret ettikleri söylenilmiştir. Çatışma sonunda düşman kaçmış ve korunmaya çalışmıştır. Böylece Abdurrahman ganimet ve zaferle geri döndü. Atı, Belencer'den iki yüz fersah (yaklaşık 1250 kilometre) ötedeki el-Beyzâ (Etil) şehrine ulaşmıştı. O ve ordusunun tek kişi bile zayıat vermeden geri döndükleri kaydedilir.²¹ Kmosno, ilk dönem fetihlerini kaleme alan Belâzürî'nin 22/643 tarihli el-Bâb seferinden bahsetmemesine binaen Taberî'de geçen bu rivayete temkinle yaklaşmış ve birçok açıdan sorgulamıştır.²² Marquart ise bu seferin Hz. Osman döneminde vuku bulduğunu, Hz. Ömer döneminde gerçekleşmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir.²³

Esin, bazı temel ve ikincil kaynaklara atfen, Hz. Ömer (22/642) ya da Hz. Osman döneminde (32/652) küçük bir İslam birliğinin Ebû Hüreyre ve Selmân-ı Fârisî komutasında ilâ-yi kelimetullah adına Hazar sınırına ilerleyerek Bâbü'l-Ebvâb'ı (Derbend'i) tekbirlerle geçtiğini; İranlı Müslümanların menkıbevi ve ürkütücü kabul ettikleri Bâbü'l-Ebvâb üzerine yürümeyi reddettiklerini kaydeder. Hazar Türkleri, İslam birliğinin cesaretine şaşırılmışlar ve onları meleklerin himaye ettiğine inanmışlardır. Türkler, cesareti ile ön plana çıkan fakat çatışmalar esnasında şehit düşen Abdurrahman b. Rebî'a'nın naaşını bir tabuta koymuşlar ve zor zamanlarında bu tabutu vesile kılarak yağmur duasına çıkmışlardır.²⁴ Seferin hangi halife döneminde ve kimin komutasında düzenlendiği bir yana Türk unsurun, topraklarını ele geçirmeye çalışan Müslüman-Araplara karşı silahlı mücadele verdiği net olarak anlaşılmaktadır.

Hazarlara yönelik bu ilk askerî faaliyet bir akın olarak nitelendirilebilir. Merkezden uzak bir noktada kısıtlı lojistik imkânlarla sahip İslam birliği sefer sonunda savaşçı niteliği ön plana çıkan Hazarları ve bölgeyi yakından tanımış olmalıdır. Hazar Hakanlığı ile asıl mücadele Hz. Osman döneminde başlamış, Emevîler döneminde de sürmüştür.

Hz. Ömer'in son zamanlarında Azerbaycan fethedilmiştir (22/643).²⁵ Bu dönemde Türk unsurun Azerbaycan'daki demografik yapıda yer alıp almadığı hakkında kesin bir şey

²¹ Taberî, *Târîh*, 4/155-158; İbn 'Abdiberr, *el-İstî'âb*, 2/580; Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemül-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1416/1995), 1/305; İbnü'l-Eşîr, *Üsdü'l-jâbe fi ma'rifeti's-şahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz - Âdil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/508, 3/441; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/410-412; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/268-270; Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut-Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000), 15/83; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 10/155-158.

²² bk. Michael Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası* 3 (2010), 140.

²³ J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903), 491-492.

²⁴ Esin, *Türk Kültür Tarihi*, 144.

²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/280; Belâzürî, *Fütûh*, 317-319; Taberî, *Târîh*, 4/153-155; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Ĥarâc ve şinâ'at(şan'at)i'l-kitâbe* (Bağdat: Dâru'r-Reşid, 1401/1981), 378-381; İbn 'Asâkir, *Târîh*, 60/42; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ - Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 4/253; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/409; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/266; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 10/154; İbn Ĥaldûn, *Kitâbü'l-İber*, 2/561.

söylemek zordur. Ancak Hazar Hakanlığı ile sınır olması bakımından Türklerin burada da yaşadıkları varsayılabilir.

1.2. Mâverâünnehir Türkleriyle İlişkiler

Hz. Ömer döneminde Sâsânîlere karşı kazanılan Nihâvend zaferinin ardından (21/642)²⁶ Horasan ve Toḥâristân bölgelerinin kapıları Müslümanlara açılmıştı.

Sâsânî ordularının Müslüman Araplar karşısında aldığı art arda yenilgiler (en son Celûlâ²⁷) üzerine son Sâsânî Kısrası III. Yazdicerd Rey'den İsfahan'a sonra da sırasıyla Kirmân, Horasan ve Merv'e sığındı. Burada güç kazanan III. Yazdicerd, komutanı Hürmüzân'ı kıskırtan mektuplar gönderdi. Bu sırada Fars illeri halkları, dağ bölgeleri halkları ve Firûzân, Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaları bozarak yakın aralıklarla isyanlar çıkardı. Gelişmeler üzerine Hz. Ömer bu topraklara girilmesini emretti. Bölgenin ileri gelen komutanlarından Aḥnef b. Qays bu emre binaen Herât'ı fethetti. Merv eş-Şâhcân'a hareket edince III. Yazdicerd buradan ayrıлып Merv er-Rûz'a yerleşti. O, yeni merkezinden Türk hakanı (muhtemelen Seyhun'un kuzeyindeki Göktürk hakanı) ile Soğd ve Çin hükümdarlarına mektuplar göndererek yardım talebinde bulundu. Bu sırada Aḥnef, Kûfe'den takviye almış ve Merv er-Rûz'a yönelmişti. Hadiseyi işiten III. Yazdicerd derhal buradan ayrılarak Belḥ'e yerleşti. Aḥnef de sorunsuz bir şekilde Merv er-Rûz'a girerek karargâhını kurdu. Ardından Kûfeli askerlerle Belḥ üzerine yürüdü ve çıkan savaşta kazanarak şehre hâkim olmayı başardı. Belḥ'ten kaçanlar takip edilerek Nisabur ve Toḥâristân arasında kovalandı. Hz. Ömer, Aḥnef'e bir mektupla, Ceyhun Nehri'ni geçmemesini emretti. Bu arada III. Yazdicerd Ceyhun'u geçmiş, bir süre sonra da Türk Hakanı ve Fergana ile Soğd halklarından oluşan kuvvetlerle Horasan'a dönmüştü. Bundan cesaret alan müşrikler²⁸ Merv'e hâkim oldular. Gelişmeler üzerine Aḥnef savaş düzeni aldı. Çarpışmalar günlerce sürdü. Aḥnef savaş sırasında öne çıkan ve davuluna vurarak kendisine meydan okuyan üç Türk süvarisini art arda öldürmeyi başardı. Bu üç savaşçının davul çalmalarından hareketle birer kam oldukları söylenebilir. Türk savaş örfüne göre üç süvarinin bu şekilde öldürülmesi iyi bir şey değildi. Hakan bu durumu uğursuzluk sayarak Belḥ'e dönmeye karar verdi (22/643). Zaten III. Yazdicerd, Merv er-Rûz'da gerçekleşen bu savaşta hakanı, Aḥnef karşısında yalnız bırakmıştı.²⁹

O günkü hedefi Ceyhun Nehri'ni geçmek olmayan hilafet ordusunu nehrin batı yakasında (Sâsânî topraklarında) karşılayan Türk unsurun bu tavrından anlaşıldığına göre Türkler, Müslüman-Arapların ileride nehri geçerek topraklarını istila edeceklerini öngördüklerinden tarih boyunca pek çok problem yaşadıkları Sâsânîlerin safında yer

²⁶ Ḥalîfe b. Ḥayyât, *Târîhu Ḥalîfe b. Ḥayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977), 148-149; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâse (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1413/1992), 299; İbn Ebî Ḥayseme, *et-Târîhu'l-kebir (Târîh İbn Ebî Ḥayseme)*, thk. Salah b. Fethi Hilal (Kahire: el-Fârûku'l-Hadisiyye, 1427/2006), 3/191.

²⁷ Ebü Yüsuf, *el-Ḥarâc*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd - Sa'd Hasen Muhammed (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts), 41; Ḥalîfe b. Ḥayyât, *Târîh*, 137; Belâzürî, *Fütûḥ*, 260-261; Qudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 360-361; İbn Ḥibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḥbârü'l-hulefâ*, thk. Seyyid Aziz (Beyrut: el-Kütübü's-Sakâfiyye, 1417/1997), 2/471.

²⁸ Buradaki müşrik kelimesi kaynaklarda, Merv şehrine hâkim olan dönemin Zerdüştlere için kullanılmış olmalıdır.

²⁹ Ṭaberî, *Târîh*, 4/167-169; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/322-323; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/415-416; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/272; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 10/165-167; İbn Ḥaldûn, *Kitâbü'l-İber*, 2/563-564.

almaktan çekinmemişlerdir. Görünen odur ki Türkler açısından Emîru'l-Mü'minîn Ömer'in fetih ve İslam dinini tebliğ etmek üzere sefere çıkan ordularıyla çeşitli nedenlerden dolayı üzerlerine yürüyen herhangi bir hükümdar arasında hiçbir fark bulunmamaktadır.

1.3. Cürcân ve Dihistân'da Yaşayan Şûl Türkleriyle İlişkiler

Cürcân, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında yer almakta, Deylem ile Horasan arasında sınır teşkil etmekteydi. Bu şehrin kuzeyine düşen Dihistân'da, buraya MS 4. ve 5. yüzyıllarda gelip yerleşen Şûl adlı bir Türk boyu (muhtemelen Oğuzlar) yaşamaktaydı. Sâsânîler, Şûl Türklerinin akınlarına karşı Bâb-ı Şûl isimli bir savunma seddi ile pek çok kale inşa etmişlerdi.³⁰ Ancak Şûl Türkleri tuğla duvarlardan müteşekkil seddi aşarak Cürcân şehrini ele geçirmiş, liderlerine de Şûl unvanını vermişlerdi.³¹ Buna göre Cürcân halkı yerel İranlılar, Hunlar ve Şûl Türklerinin takriben MS 4. yüzyıldan itibaren birlikte yaşadıkları bir şehirdi.³²

Göktürkler MS 554'te Heyâtile ordusunu mağlup edip topraklarını ele geçirdi ve böylece Sâsânîler ile sınır komşusu oldu. Heyâtile hükümdarını öldüren Sincibû (İstemi Yabgu) Sâsânî topraklarında yaşayan Türkleri ve bu arada Dihistan ve Cürcân'da yaşayan Şûl boyunu cesaretlendirerek sınır bölgesini İstila etmeye hazırlandı. Bunun üzerine Sâsânî Hükümdarı I. Hüsrev/Enuşirvan-ı Âdil (531-579) çoğu Şûl Türk'ünü öldürttü, sağ bıraktığı seksen kişiyi ise Fîrûz'un inşa ettiği bir şehre yerleştirdi. Ancak Taberî'nin kaydettiklerinden anlaşıldığına göre Şûl Türkleri, Hazar'ın doğusu ile Cürcân'ın kuzeyindeki eski yurtlarında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Zira I. Hüsrev, Şûl yurtlarına yeni kaleler inşa ettirip bölgedeki tahkimatı arttırınca İstemi Kağan, Şûl topraklarına girmekten imtina etmiştir.³³

İslam sonrasında Sûl Türkleri ile ilk münasebetler Hz. Ömer dönemi Sâsânî cephesi komutanlarından Süveyd b. Muqarrin'in Bisâtâm'da askerî kamp kurarak buradan Cürcân hükümdarı Ruzbân Şûl b. Ruzbân ile yazışmasıyla başlamıştır (22/643). Cevabî mektubunda savaşmaksızın cizye vermeyi kabul eden Ruzbân Şûl, eğer savaş olur da yenilirse Süveyd'den kendisine yardım etmesini talep etmiştir. Şartları kabul eden Süveyd, kendisini şehrin girişinde karşılayan hükümdar ile şehre girerek burada karargâh kurmuş ve haraç vergisini toplamıştır. O, şehrin gediklerini belirleyerek buraları Dihistân Türkleri ile kapatmış, şehri muhafaza etmeye çalışanlardan cizyeyi kaldırmıştır.³⁴ Kaleme alınan anlaşma metnine göre Dihistân halkı ve sair Cürcân halkı ehl-i zimme statüsünde kabul edilmiştir. Canları, malları, dinleri ve iç hukukları güvence altına alınmıştır. Buna mukabil her yıl imkân nispetinde cizye vermekle yükümlü tutulmuşlardır. Yine onlardan kimse Müslümanlara hakaret etmeyecek, aralarından biri bir Müslümanı öldürürse kanı

³⁰ *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriq ile'l-mağrib* (Kahire: Dâru's-Sekâfiyye, 1423/2002), 153; Taberî, *Târîh*, 2/83; Yâkût, *Mu'cem*, 2/119, 2/492; Esin, "Şûl'ler", 39-44.

³¹ Belâzürî, *Fütûh*, 327; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, 195.

³² Esin, "Şûl'ler", 44.

³³ Taberî, *Târîh*, 2/83, 100-101.

³⁴ Taberî, *Târîh*, 4/152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/408; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 19/265; Muhammed Hamidullah, *Mecmû'atü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahd'in-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râside* (Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1407/1986), 444. Cürcân'ın fethinin 30/ yılında, Hz. Osman döneminde olduğu da kaydedilir. bk. Taberî, *Târîh*, 4/152.

helal sayılacaktır.³⁵ Cürcân'da MS 430, 490 ve 577 tarihlerinde Neşûrî başpiskoposluk merkezinin bulunması,³⁶ şehirde güçlü bir Hıristiyan cemaati olduğunu göstermektedir. Yine bölgede yaşayan Farisîlerin Mecûsîlik dinine mensubiyetleri ve Türkler ile Hunların kendi din, örf ve ananelerine bağlı kalmak isteyecekleri göz önüne alındığında söz konusu anlaşmanın Dihistân, Cürcân ve civar bölge halkları için ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan bu anlaşma ile bu topraklarda ikamet edecek olan Müslüman nüfus ve İslam dinine girmek isteyenler için kanuni bir koruma kalkını oluşturulmuştur.

Özetle, Halife Ömer'in çeşitli Türk toplulukları karşısında ihtiyatı elden bırakmadığı, gerektiği yerde gerektiği kadar adım attığı sonucuna varılabilir. Onun döneminde Türklerin demografik yapısında yer aldığı el-Bâb şehri ile cizye anlaşması yapılmış, Seyhun'un kuzeyine hâkim Türk Hakani ve Mâverâünnehir bölgesi Türkleri Sâsânîlere destek amacıyla Ceyhun'u aşır Horasan topraklarına girerek Aḥnef b. Ḳays'ın ordusuyla çarpışmış, Cürcân ve Dihistân'da ikamet eden Şûl Türkleri ise savaş yerine cizye vermeyi tercih etmişlerdir. Ṭaberî ve sonraki müellifler Hz. Ömer döneminde Hazar Türklerinin başkenti Belencer üzerine yüründüğü ve ganimetle dönüldüğünü kaydetmiştir. Ancak daha sonraki kaynaklarda bunun Hz. Osman döneminde gerçekleştiği zikredilmektedir.

2. Hz. Osman Dönemi

Hız. Ömer vefat ettiği zaman ardında âdil ve müesses bir nizam bırakmıştı. Hız. Osman'ın bu sayede iyi bir başlangıç yaptığı ve hilâfetine ilk altı yılında yürütülen fetih hareketlerinde muvaffak olduğu söylenebilir. Bu dönemde de devlet felsefesi değişmemiş, bu bağlamda merkeze uzak noktalarda yaşayan Türkler ile i'lâ-yi kelimetullâh adına sıcak temas sağlanmış; iki taraf Azerbaycan, Cürcân, Hazar ve Mâverâünnehir bölgelerinde zorlu mücadeleler vermiş, bazen de sulh anlaşması yapılmıştır.

2.1. Azerbaycan Şehirleri İçin Verilen Mücadele

Hız. Osman göreve geldiğinde 'Utbe b. Ferḳad'ı Azerbaycan valiliğinden azlederek yerine Velîd b. 'Ukbe'yi atadı. Akabinde Azerbaycan halkı anlaşmayı bozdu. Bunun üzerine Velîd'in gönderdiği öncü kuvvetler Mûkân, Cîlân, el-Beber (el-Teter), Tebrîz, Berzend ve Ṭaylasân şehirlerine baskınlar düzenleyerek ganimet ve esir ele geçirdi. Söz konusu yerlerde yaşayan Azerbaycanlılar barış isteyince Velîd, Hız. Ömer'in hilafeti döneminde Hızeyfe b. Yemân'ın kendileri ile yaptığı anlaşmayı (yıllık 800.000 dirhem) esas aldı (25/646).³⁷ Diğer kaynaklara göre Hız. Osman döneminde Azerbaycan ve İrmîniye halkları anlaşmaya göre vermek zorunda oldukları vergiyi ödemeyince Kûfe valisi Velîd b. 'Ukbe sefere çıkmış (öncü kuvvetleri Mûkân, Tebrîz ve Ṭaylasân'a akınlar düzenlemiş), esir ve ganimet elde etmiştir. Velîd, Azerbaycan ahalisinin sulh talebine olumlu yanıt vermiş daha sonra da geri dönmüştür (25/646).³⁸ İsyan hareketlerini cezalandırmakta kararlı olan Velîd çevreye askerî birlikler çıkarmış; bu bağlamda Selmân b. Rebîa el-

³⁵ Ṭaberî, *Târîh*, 4/152; Sehmî, *Târîhu Cürcân*, thk. Muhammed Abdülmuîd Han (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1987/1407), 45.

³⁶ Esin, "Şûlîler", 46.

³⁷ Ḥalîfe b. Ḥayyât, *Târîh*, 160; Belâzürî, *Fütûh*, 319; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdî (Beirut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996), 558; Yâḳût, *Mu'cem*, 1/129; İbnü'l-Eşîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/274; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/408; İbn Ḥaldûn, *Kitâbü'l-İber*, 2/571.

³⁸ Ṭaberî, *Târîh*, 4/246; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 3/309; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 10/219.

Bâhîlî'yi on iki bin kişiyle İrmîniye üzerine göndermiştir. Ermenilerle savaşan Selmân çok sayıda esir ve ganimet elde ederek Velîd'in yanına dönmüştür.³⁹

Kafkaslara sınır olmasından dolayı dönemin Azerbaycan şehirlerinde Türk nüfusun yaşadığı varsayılırsa, yukarıdaki rivayetlerin Müslüman-Araplarla Türkler arasında ikili ilişkiler açısından haber değeri taşıdığı söylenebilir. Fakat Hz. Osman döneminde Türklerle asıl mücadele Kafkasların kuzeyinde vuku bulmuştur.

2.2. Cürcânlılarla İlişkiler

Hilâfet merkezine uzak olması ve diğer sebeplere binaen Cürcânlıların, Hz. Ömer zamanında yapılan anlaşmayı bozdukları anlaşılmaktadır. Hz. Osman dönemi Kûfe Valisi Sa'îd b. el-Âş muhtemelen bu nedenle Hazar Denizi'nin güney-doğu kıyılarına düşen ve Şûl Türklerinin yaşadığı Cürcân'a bir sefer düzenlemiştir. Hadisenin seyri şöyledir: Tûs merzubânı 29/649 yılında Kûfe Valisi Sa'îd b. el-Âş ve Basra Valisi Abdullâh b. 'Âmir'e birer mektup yazarak ikisini de Horasan üzerinde hâkimiyet kurmaya davet etti. Abdullah b. 'Âmir daha önce yola çıktığı için Sa'îd Taberistan istikametine (kuzeye) yöneldi. Ordusunda Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin de yer almaktaydı. Sa'îd, Taberistan bölgesinde pek çok yerleşim birimini fethederek cizyeye bağladı. Seferin devamında (Şûl Türklerinin de ikamet ettiği) Cürcân şehrini sulh ile almayı başardı. Cürcân meliki ile 200.000 ya da 300.000 dirhem hâric/cizye mukabili anlaştığı⁴⁰ kaynaklarda geçmektedir (30/650).⁴¹ Hâlife b. Hayyât, Sa'îd'in Cürcân'ı 30/650'de fethettiğini, hatta savaş esnasında bir kişiyi omzundan ağır şekilde yaraladığını kaydeder.⁴² Ancak çoğu kaynakta Sa'îd'in, Cürcân'a sulh ile girdiği; devamında buraya sınır ve Taberistan'a bağlı olan Tâmişe (Tâmiş) şehrini savaşarak aldığı, savaş hali sebebiyle bir ara orduya korku namazı kıldırıldığı, çatışmalar esnasında da bir kişiyi omzundan ağır şekilde yaraladığı geçmektedir.⁴³ İbn Hıbbân ise onun önce Azerbaycan'a ardından da Cürcân'a sefere çıktığını ve buraları fethettiğini kaydeder.⁴⁴ Anlaşılan Sa'îd, Cürcân meliki ile savaşmaksızın şehri almıştır. Hz. Ömer döneminde fethedilen Cürcân hâkimi bir Türk (Ruzbân Şûl b. Ruzbân) iken, Sa'îd'in fethi esnasındaki idarecinin milliyeti hakkında kaynaklar sükût etmektedir. Ancak şehirde Şûl Türklerinin yaşadığı bir gerçektir.

³⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/408; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 2/571.

⁴⁰ Cürcân halkının anlaşmada geçen meblağ hususunda değişken tavır takındığı görülmektedir. Meselâ 100.000 dirheme anlaştık, diyerek bazen bu kadar; bazen de 200.000 ya da 300.000 dirhem vergi verdikleri olmuştur. Hz. Osman'ın katli ile başlayan fitne dönemi, Hz. Ali'nin hilafeti zamanındaki iç karışıklıklar ve Emevîlerin ilk zamanlarında ise Cürcânlıların fırsattan istifade cizye vermedikleri anlaşılmaktadır. Bu durum Emevîlerin Horasan valisi Yezîd b. el-Mühelleb zamanına kadar sürmüştür. O, Cürcân üzerine yürümüş ve buranın hâkimi olan Şûl ile Sa'îd b. el-Âş ile zamanında yapılan anlaşma uyarınca sulha varmıştır. bk. Belâzürî, *Fütûh*, 327; Taberî, *Târîh*, 4/271; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/27; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/481; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/349.

⁴¹ Belâzürî, *Fütûh*, 326; Taberî, *Târîh*, 4/269; İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 570; Muṭahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts), 5/198; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/480; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 5/467; İbn Keşîr, verginin dinar cinsinden olduğunu kaydeder fakat bu bir şehir için alınması neredeyse imkânsız bir meblağdır. bk. İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 10/233.

⁴² Hâlife b. Hayyât, *Târîh*, 163.

⁴³ Taberî, *Târîh*, 4/269; İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 570; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/480-481; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/419; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 10/232.

⁴⁴ İbn Hıbbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḥbâru'l-hulefâ'*, 2/507.

Sehmî (öl. 427/1036), “Rasûlullâh’ın Ashabından Cürcân’a Girenler” başlığı altında - zaman belirtmeksizin- ondan fazla tanınmış sahâbî ismi (Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Huzeyfe b. el-Yemân, Ebû Hüreyre...) zikreder.⁴⁵ Bu isimler ana kaynaklarda Kûfe valisi Sa’îd b. el-‘Âş’ın Taberistân seferi ordusu içerisinde geçmektedir.⁴⁶ Yine Sehmî, Abbas b. Abdurrahman el-Mervezî’nin tarih alanındaki eserine dayandırarak; Hz. Hasan ve Abdullah b. Zübeyr’in, Hz. Ali döneminde Cürcân’a ulaşmak üzere İsbahân’a geldiklerini kaydeder.⁴⁷ Ebû Nu’aym el-İşfahânî (öl. 430/1038) ise -Sehmî’nin bu haberi isnat ettiği- el-Mervezî’ye dayandırarak, Hz. Hasan ve Abdullah b. Zübeyr’in gaza etmek üzere İsfahan yolu üzerinden Cürcân’a ulaştığını belirtir.⁴⁸ Bütün bu rivayetlerden hareketle Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Huzeyfe b. el-Yemân, Ebû Hüreyre gibi tanınmış sahâbîlerin Taberistan fetihleri kapsamında Kûfe Valisi Sa’îd b. el-‘Âş ile birlikte 30/650 yılında bölgeye geldikleri ve Cürcân ile Taberistan’a bağlı bazı yerlerin fethine iştirak ettikleri söylenebilir. Ancak bu hadiseler esnasında ismi geçen sahâbîlerin Cürcân ya da bölgedeki başka bir noktada yaşayan Türk unsurla herhangi bir temasta bulduklarına dair sarih bir bilgi bulunmamaktadır.

2.3. Hazarlarla İlişkiler

Hazarlar ile münasebetler askerî boyutta devam etmiş, Abdurrahman b. Rebî’a Türklere karşı gazalar düzenleyerek çeşitli zaferler elde etmiştir. Ona karşı büyük bir öfke besleyen Türk boylarının 32/652-653’te Hazarlarla bir araya geldikleri görülür ki Hazar Türkleri ile asıl çarpışmalar bu yıl yaşanmıştır. Gelişmeler üzerine harekete geçen Abdurrahman belirtilen tarihte Belencer üzerine yürümüş ancak tedbir alan Hazarlar pusu kurarak Abdurrahman’ı şehit etmiş, ordusunu ise büyük zayiata uğratmışlardır. Geri çekilen İslam birliği iki kola ayrılmıştır. Bunlardan el-Bâb istikametine yönelen ve burada bir askerî birliğin başındaki Selmân b. Rebî’a (şehit düşen Abdurrahman’ın kardeşi) ile karşılaşan birinci birlik kurtulmuş, başlarında Selmân-ı Fârisî ve Ebû Hüreyre’nin bulunduğu ikinci birlik ise Cîlân ve Cürcân istikametine gitmiştir.⁴⁹ Evliya Çelebi, Belencer ve Derbend Kırklar Kapısı’ndaki Kûfî yazılı mezar kitabelerine bakarak bunların bu savaşlarda şehit düşenlere ait olduğunu kaydeder.⁵⁰

Bazı mukaddem kaynaklarda bu mücadelede şehit düşen ve halk tarafından takdis edilen komutanın Abdurrahman değil de kardeşi Selmân b. Rebî’a olduğu geçmektedir. Buna göre Selmân, Hz. Osman döneminde İrmîniye’de bir Türk yerleşim birimi olan Belencer’de çıkan savaşta şehit düşmüş, kemikleri Belencer halkı tarafından bir sanduka

⁴⁵ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 46.

⁴⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 326; Taberî, *Târîh*, 4/269.

⁴⁷ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 48.

⁴⁸ Ebû Nu’aym el-İşfahânî, *Târîhu İsbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/72.

⁴⁹ Ya’kûbî, *Târîhu'l-Ya’kûbî*, thk. M. T. Houtsma (Leiden: Brill Baskısı, 1300/1883), 2/180; Taberî, *Târîh*, 4/155-159; İbn ‘Abdiberr, *el-İstî‘âb*, 2/580, 832; Yâkût, *Mu‘cem*, 1/305; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/410-412, 2/503-504; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/270, 268-270; Safedî, *el-Vâfi*, 15/83; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/244; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 10/155-158; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 2/562.

⁵⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, thk. Ahmed Cevdet Paşa (Dersaâdet: İkdâm Matbaası, 1314), 2/311.

içerisine konulmuştur. Halk, ne zaman yağmur yağmasa bu sandukayı çıkarır, onu vesile kılarak dua eder ve bu sayede yağmura kavuşurdu.⁵¹

Yâkût, hadisenin Hz. Ömer döneminde vuku bulduğunu belirtir. Buna göre Selmân, halifenin emriyle Belencer üzerine gazaya çıktı. Hazar hakanı ise onu Belencer Nehri arkasında karşıladı. Gerçekleşen savaşta Selmân ve dört bin silah arkadaşı şehit düştü. Türkler ya da Hazarlar Selmân ve arkadaşlarını öldürdükten sonra her gece onları öldürdükleri yerde büyük bir nur görüyorlardı. Denilmiştir ki (belki de gördükleri sebebiyle) onları defnettiler, Selmân b. Rebî'a'yı ise bir sandukaya koyarak ibadethanelerine götürdüler. Kuraklık zamanlarında ve yağmursuz kaldıklarında bu sandukayı açar (ortaya çıkarır) ve böylece yağmura kavuşurlardı.⁵²

Hadiseyi genel hatlarıyla aktaran Zehebî, Selmân'ın Hz. Ömer döneminde Kûfe'de kadılık yaptığını, Hz. Osman döneminde İrmîniye gazvesinde iken Belencer denilen yerde şehit düştüğünü (29/649-650), Türklerin onu kendi topraklarına defnettiklerini, kıtlık ve kuraklık zamanlarında onun kabrini yağmurun yağması için vesile kıldıklarını, kemiklerini ise bir sandukaya koyduklarını kaydeder.⁵³

Taberî, İbnü'l-Eşîr ve İbn Keşîr ise öldürülen, cesedi Belencer halkı tarafından sandukaya konulan ve Belencer halkının yağmur için kendisini vesile kıldığı kişinin Selmân'ın kardeşi Abdurrahman b. Rebî'a (öl. 32/653) olduğunu kaydetmektedir.⁵⁴ İbn Haldûn da bu hadisede Abdurrahman b. Rebî'a'nın şehit düştüğünü söyler. Ancak o, diğer rivayetlerde geçen mistik hususların hiçbirini zikretmez.⁵⁵

İbnü'l-Eşîr -diğer kaynaklardan farklı olarak- bu senede (32/653) Hazarlar ile Türklerin, Müslümanlar karşısında galibiyet elde ettiklerini kaydeder.⁵⁶ Onun Hazarlar ile Türkleri ayrı zikretmesi anlamlıdır. Hazar Devleti Türkler tarafından kurulduğuna göre bu savaşta muhtemelen Hazarlarla ittifak eden Türkler, Kafkasların kuzeyinde ve doğusundaki diğer gayrimüslim Türk toplulukları olmalıdır. Bölgedeki farklı Türk boylarının aralarındaki muhtemel ihtilaflara rağmen topraklarını korumak için Müslüman Araplara karşı ittifak yaptıkları anlaşılmaktadır.

Bu seneden sonra iki taraf arasında bir süre çarpışma yaşanmamıştır. Zira Hz. Osman'ın katledilmesi sonucu iyiden iyiye artan fitne hareketleri Hz. Ali-Muâviye mücadelesi ile doruk noktaya ulaşmış, Hazar bölgesinin fethi gündeme dahi gelmemiştir. Bu cephede başarı sağlanamaması siyasi, askerî ve iktisadi açıdan İslam devletini kuşkusuz olumsuz yönde etkilemiştir.

⁵¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 163; Belâzürî, *Ensâbü'l-eshraf*, thk. Süheyl Zükkâr - Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 13/246; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 433; İbnü'l-Fağîh, *Büldân*, 588; İbn 'Asâkir, *Târîh*, 21/474. Halife b. Hayyât'ın (öl. 240/855) bu ve diğer hadiselerin tarihlendirilmesi ve içerikleri itibarıyla diğer müelliflerden ayrıldığı görülür. Nitekim o, Selmân'ın Hizân ve Maskat halklarıyla barış anlaşması yaptıktan sonra Belencer'de 29/650 tarihinde öldürüldüğünü belirtir. bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 163.

⁵² Yâkût, *Mu'cem*, 1/305. Ancak Yâkût başka bir yerde bu kişinin Abdurrahman b. Rebî'a olabileceğini kaydettir. bk. Yâkût, *Mu'cem*, 1/490.

⁵³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/342; Ayrıca bk. Şafedî, *el-Vâfi*, 15/193.

⁵⁴ Taberî, *Târîh*, 4/158-159; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/503; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 10/243.

⁵⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 2/585-586.

⁵⁶ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/503.

Kmosko, Müslüman Arapların Kafkaslarda Hazarlar tarafından durdurulmasını bütün Avrupa ve Hıristiyanlık için bir mutluluk vesilesi olduğu şeklinde yorumlar⁵⁷ ki bu gerçekçi bir yaklaşımdır. Zira Hazarların bu başarısı, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyindeki halklar ile daha kuzeyde kalan Slav kökenli halkların bir İslam devleti idaresine girmesi ve ileriki zamanlarda Doğu Avrupa'dan başlamak üzere Avrupalı milletlerin İslam dini ve medeniyetinden etkilenmesinin önüne set çekmiştir.

Ruslar, 965'te Hazar Devleti'ne son vermişlerse de⁵⁸ bundan kısa süre sonra Kiev Kinyazı Vladimir'in tercihi doğrultusunda Ortodoks-Hıristiyanlığa girerek (987)⁵⁹ Doğu Roma İmparatorluğu'nun doğal müttefiki olmuşlar böylece Slav kökenli halklar ile Doğu Avrupalı milletlerin Müslümanlar ile doğrudan ve sağlıklı münasebet kurmalarının önüne geçmişlerdir.

2.4. Mâverâünnehir Türkleriyle Muhtemel İlişkiler

Bölgenin en önemli komutanlarından Aĥnef b. Kays, Horasan'a bağlı Herat, Nîsâbur ve Serahs şehirlerini ele geçirdikten sonra (24-29/644-650) III. Yazdicerd'in sığındığı Merv (Merveşşâhicân/Mervüşşâhicân)⁶⁰ üzerine hareket etti. Bunun üzerine Kisra III. Yazdicerd sırasıyla Mervürüz, Belğ ve sonunda da Ceyhun'un ötesine sığınmak zorunda kaldı. Böylece Belğ şehri ve Toĥâristân'a kadar olan Horasan toprakları fethedilmiş oldu. Çaresiz kalan III. Yazdicerd, Türk hakanı ile Fergana ve Soğd halkından yardım istedi. Bu güçler harekete geçip Belğ'i geri aldı ise de Aĥnef, bir savaş hilesi ile onları püskürtmeyi başardı (653).⁶¹ Sınır ötesi bir ittifaka katılarak topraklarını korumaya çalışan bu Türk hakanının, Toĥâristân Kök-Türk Hakanı olması muhtemeldir.

Hız. Ömer şartlar gereği Ceyhun ötesi askerî faaliyetlere izin vermezken Hz. Osman gelinen noktada Mâverâünnehir seferlerine yeşil ışık yakmakta bir sakınca görmemiştir. Ebû 'Ubeyd'in kaydettiğine göre Hz. Osman, nehrin (Ceyhun'un) ötesindekiler (Mâverâünnehir halkı) ile anlaşma yapmıştır.⁶² Belâzürî ve Kudâme b. Ca'fer'in Ebû 'Ubeyde isimli raviye dayandırdığı rivayet ise bu bilgiyi açıklar mahiyettedir. Buna göre Basra Valisi Abdullah b. 'Âmir, Ceyhun Nehri'nin Horasan tarafına düşen yerlerini fethetti. Bu başarısı Mâverâünnehir halkına ulaşınca bir anlaşma yapmak üzere kendisine başvurular. İbn 'Âmir de bunu uygun gördü. Onun, Ceyhun'u aştığı ve bölgede adım adım ilerlediği, bunun üzerine Mâverâünnehir halkının kendisine gelerek bir anlaşma yaptığı, onun da buraya vergi tahsildarları gönderdiği kaydedilir. Bu bağlamda kendisine vergi olarak hayvan, kadın-erkek hizmetçi, ipekli kumaş ve elbiseler gönderilmiştir.⁶³ Rivayette özel olarak Türk unsurdan bahsedilmemişse de anlaşmanın bölgenin demografik yapısında yer alan Türkleri de ilgilendirdiği varsayılabilir.

⁵⁷ Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", 133.

⁵⁸ Taşağl, "Hazarlar", 17/117.

⁵⁹ Şir Muhammed Dualı, "Paganizmden Hıristiyanlığa Rusların Din Değiştirme Nedenleri", *G.O.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2013), 69-70.

⁶⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/221.

⁶¹ Muĥâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 5/31; Taberî, *Târîh*, 4/167-171; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/415-417; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/272-274; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 10/165-169.

⁶² Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Halil Muhammed Hirâs (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts), 1/253.

⁶³ Belâzürî, *Fütüh*, 394; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 403-404.

Taberî ve ondan nakilde bulunan bazı tarihçilere göre Hz. Osman, 'Umeyr b. Osman b. Sa'îd'i Horasan valisi olarak atamıştır (29/650). 'Umeyr, Horasan'da çatışarak düşmanlarını hezimete uğratmış, (Ceyhun'u geçip) akınlar düzenleyerek Fergana'ya kadar ilerlemiştir. Yine o, ulaştığı yerleşim birimlerinde bazı düzenlemelere gitmiş ve sulh antlaşmaları yapmıştır.⁶⁴ Ancak hicrî ilk üç asır içerisinde telif edilen eserlerde bu bilgi yer almamaktadır. Dolayısıyla 29/650 gibi erken bir tarihte bir hilâfet ordusunun Mâverâünnehir'i batıdan doğuya kat ederek her biri Türk olan sırasıyla Akhunlar,⁶⁵ Göktürkler⁶⁶ ve Türgişler⁶⁷ devletlerinin nüfus bıraktığı Fergana'ya ulaşması zor gözükmemektedir. Bu konuda en fazla Abdullah b. 'Âmir'in daha önceki başarılarından aldığı özgüvenle 'Umeyr b. Osman'ın Fergana istikametine doğru ilerlediği ve bu arada bazı anlaşmalar yaptığı söylenebilir.

Barthold'un, Cemal Karşî'ye (öl. 702/1303) dayandırdığı bir rivayete göre Halife Osman, Muhammed b. Cerîr'i büyük kısmı sahâbî ve tâbiünden müteşekkil 2700 kişilik bir birliğin başında Türkler üzerine göndermiştir. Fakat Ceyhun Nehri'ni geçen İslam ordusu, Fergana yakınlarında düşman unsurla girdiği savaşı kaybetmiş ve hepsi şehit düşmüştür. Kabirleri Kâsân'da, Safîd (İsfid)-Bulân mıntikasındadır.⁶⁸ Ancak muahhar dönem müellifi olan Karşî'nin verdiği bu malumat doğru olamaz. Zira o tarihlerde böylesi küçük bir İslam birliğinin, Ceyhun Nehri ile Fergana arasındaki yaklaşık 850 kilometreyi sorunsuz geçerek Fergana'ya ulaşması mümkün gözükmemektedir. Zira bu güzergâh üzerinde Türklerin de yaşadığı askerî kapasitesi yüksek pek çok şehir devleti (Beykend, Buhara, Semerkand ve Soğd yerleşim birimleri) yer almaktaydı. Emevîlerin, Fergana'ya kayıplar vererek ancak Kuteybe b. Müslim zamanında ulaşabildiklerini (94/713)⁶⁹ belirtmek gerekir.

2.5. Kûhîstân ve Toḥâristân'daki Türk Şehirleriyle İlişkiler

Hz. Osman halife olduğunda Horasan ve Toḥâristân'da⁷⁰ isyanlar baş göstermiş ve bazı şehirlerde hâkimiyet kaybedilmişti. 30/650-51'den sonra Basra Valisi Abdullah b. 'Âmir komutasında harekete geçilerek kaybedilen yerler geri alınmış, bu arada Hz. Ömer döneminde ulaşılamayan Kûhîstân⁷¹ gibi yeni bölgeler fethedilmişti. Süreç içerisinde

⁶⁴ Taberî, *Târîh*, 4/264; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/3; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2/473; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 5/455; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/433; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 2/577.

⁶⁵ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 1/31-32; Nuraniye Hidayet Ekrem, "Chang Chien'in Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1/764-776.

⁶⁶ Kâmuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Karacan Yayınları, 1981), 1/155, 165; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (Ankara: Ötüken Neşriyat, 1997), 100; Taşağıl, *Gök-Türkler*, 1/32; Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygurluk*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2001), 136.

⁶⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi* (Ankara: Ahmet Sait Matbaası, 1946), 3/190.

⁶⁸ Barthold, *Turkestan*, 160.

⁶⁹ Taberî, *Târîh*, 6/483; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4/55; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/299-300; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/460-461; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/80.

⁷⁰ Toḥâristân/Toḥâristân; geniş büyük bir vilayettir. Birçok beldeyi kapsar. Horasan bölgelerindedir. Yukarı ve aşağı Toḥâristân olarak iki kısma ayrılır. Yukarısı Belh'in doğusunda ve Ceyhun nehrinin batısındadır. Belh ile arasında yirmi sekiz fersah vardır. Aşağısı ise aynı şekilde Ceyhun'un batısındadır ancak burası Belh'ten daha uzaktır ve yukarısından doğuda ayrılır. bk. Yâkût, *Mu'cem*, 4/23.

⁷¹ Kûhîstân, Herât ve Nîsâbü'r arasındaki dağlık bir bölgedir. bk. Yâkût, *Mu'cem*, 4/416.

Toḥâristân ve Ceyhun Nehri'nin ötesinde vuku bulan savaşlarda Türklerle de çarpışılmıştır.⁷²

İlk etapta Kûhistân üzerine gidildiği anlaşılmaktadır. Hz. Osman, yirmi beş yaşındaki Abdullah b. 'Âmir'i Basra valisi olarak atamıştı (29/650). Abdullah, hicrî 30'da Ziyad b. Ebîhi'yi Basra'da vekil bırakıp Horasan seferine çıktı. Komutanlarından Aḥnef b. Kaḡs'ı ise Kûhistân üzerine gönderdi. Türk menşeli Heyâtile (Heytallar, Herat halkı) kendisiyle savaşıysa da Aḥnef onları mağlup etmeyi başardı ve böylece Kûhistân savaşarak ele geçirildi. Heytalların Fârisî asıllı oldukları, lûtîlik yaptıkları için Kisra Fîrûz tarafından Herat'a sürüldükleri, son olarak da Türklerle birlikte Kûhistân halkına yardım ettikleri de söylenir. Yine Aḥnef'in Heytalları kalelerine çekilmek zorunda bıraktığı, Abdullah b. 'Âmir geldiğinde kale halkının barış istediği, 600.000 dirhem mukabili sulh yapıldığı da rivayet olunur.⁷³ Makdisî'ye göre Aḥnef b. Kaḡs, Hz. Osman döneminde Cüzcân, Belh ve Toharistan halklarından müteşekkil olan Heyâtile üzerine gönderilmiştir.⁷⁴ İbn Manzûr, Aḥnef'in Heyâtile yurduna (Kûhistân) konuşlandığını, Heytalların ise Hint'ten bir kavim olduklarını kaydeder.⁷⁵ Mezkur rivayetlerden Kûhistân bölgesinde çeşitli kavimlerin yaşadığı ve bunlardan birinin de Türkler olduğu söylenebilir.

Toḥâristân seferine geçmeden önce burada yaşayan Türkler hakkında bilgi vermek gerekir. Toḥâristân toprakları bugünkü Kâbil'in kuzeyinde yer almaktaydı. Mâverâünnehir ve Toḥâristân MS 424 yılını müteakiben Sir-Deryâ'nın doğusundan gelen Türk kökenli Akhunların (Eftalitler)⁷⁶ hâkimiyetine girdi.⁷⁷ Yaklaşık bir asrı aşkın bir süre sonra Göktürk Devleti Hakani İstemi, Soğd topraklarındaki bazı şehirleri ele geçirdiğinde Akhun Devleti ile sınır komşusu olundu.⁷⁸ MS 556'da Akhun topraklarına akınlar düzenlemeye başlayan Göktürkler daha sonra Sâsânîlerle siyasi-askerî ittifaka gitti ve böylece Akhun Devleti kısa sürede tarih sahnesinden çekildi (MS 563-567). Toprakları ise bu iki devlet arasında paylaşıldı.⁷⁹ Müslüman-Araplar Hz. Osman döneminde bölgeye ulaştıkları zaman Toḥâristân'a Kök/Gök-Türk Hakan sülalesine mensup Toḥâristân yabguları hâkimdi. Yabgular, din olarak Budizm'i seçmişlerdi. Bölgenin iki başkenti Bedaḡşân'da bulunan (Herat yakınlarındaki) Kunduz şehri ile onun güney-batısına düşen Baktra (bugünkü Belh) şehirleriydi.⁸⁰

Aḥnef b. Kaḡs'ın seferi üzerine Toḥâristân halkı asker topladı. Demografik yapıda Türklerin de yer aldığı Cüzcân, Tâleḡân, Fâryâb halkı ve civardakiler onlara destek verdi. Toplanan asker sayısı otuz bine ulaşıyordu. Ceyhun'un (kuzey) doğusunda yer alan

⁷² Belâzürî, *Fütûḡ*, 390-395; Ṭaberî, *Târîḡ*, 4/269-287; İbnü'l-Eṡîr, *el-Kâmil*, 2/490-498.

⁷³ Ḥalîfe b. Ḥayyâḡ, *Târîḡ*, 178; Belâzürî, *Fütûḡ*, 390; Ṭaberî, *Târîḡ*, 4/301; Yâḡûḡ, *Mu'cem*, 4/416.

⁷⁴ Makdisî, *el-Bed' ve't-târîḡ*, 5/198.

⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 11/59.

⁷⁶ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, *Türk Dünya Nizamının Millî, İslâmî ve İnsanî Esasları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 42.

⁷⁷ Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belâten* 12/48 (1948), 826; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi & Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Ahmet Kazancıgil - Lale Arslan Özcan (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2008), 80; Taşaḡıl, *Gök-Türkler*, 1/31-32.

⁷⁸ Ögel, "İlk Töles Boyları", 826-829; Kafesoḡlu, *Türk Milli Kültürü*, 88-89; Taşaḡıl, *Gök-Türkler*, 1/31.

⁷⁹ Kafesoḡlu, *Türk Milli Kültürü*, 88-89; Taşaḡıl, *Gök-Türkler*, 1/32; Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, 1/155; Şeşen, "Eski Arablar'a Göre Türkler", 11-12.

⁸⁰ Esin, *Türk Kültür Tarihi*, 149; Roux, *Türklerin Tarihi*, 81.

Sâgâniyan halkı da bu ittifaka katıldı. Aḥnef'in emrinde dört bin Arap, bin tane de Acem Müslüman (mevâfî) asker vardı. Yapılan savaşı Müslümanlar kazandı. Aḥnef, Merv er-Rûz'a döndüyse de düşmandan Cüzcân'a sığınanların üzerine Akra' b. Hâbis et-Temîmî komutasında bir süvari birliği sevk etti. Bunlar düşmanı bozguna uğrattılar. Böylece Cüzcân savaşılarak fethedilmiş oldu.⁸¹ Bir süre sonra Aḥnef dört yüz kişilik askerî birliğiyle bölgeye geldi ve başlarında Tokân Şâh'ın bulunduğu Toḥâristân, Cüzcân, Fâryâb ve Tâlekân halkını bozguna uğrattı. Tâlekân'ı sulh ile aldığı da rivayet edilir. Akabinde Toḥârâ'nın (Toḥâristân'ın) merkezi olan Belḥ üzerine yürüdü. Belḥliler, onunla 400.000, daha doğru bir rivayete göre 700.000 dirhem mukabili anlaşmaya vardı. Aḥnef, Esîd b. el-Müteşemmis'i buraya vali olarak atadı.⁸² Kaynaklardan anlaşıldığına göre Ceyhun'un güneyine düşen yerleşim birimlerinde yaşayan Türk unsur, diğer örneklerde belirtildiği gibi topraklarına kasteden Müslüman-Araplara karşı aynı tavrı sergilemiştir.

Sonuç

Cahiliye döneminde Hicaz bölgesi Arapları ile Türk unsur arasında dolaylı, oldukça sınırlı ve tek yönlü (Arap → Türk) bir ilişki olduğu varsayılabilir. Buna göre Arap tüccar, Türklere dair birkaç kültürel objeyi bugünkü Irak'ın güneyinde hüküm süren Laḥmî hanedanlığı ve bu bölgedeki İranlılar üzerinden transfer etmiştir.

Cahiliye şiiri ve bazı hadislerde de geçen Türk unsurla doğrudan ilişkilerin ancak Hulefâ-yi Râşidîn döneminde kurulabildiği anlaşılmaktadır. Hz. Ebû Bekir dönemi şartları, zamanın Türk toplulukları ile münasebet kurulmasına imkân tanımazken Türklerle doğrudan ilk temas Hz. Ömer'in son yıllarına doğru sağlanabilmiş, Hz. Osman zamanında ise artarak devam etmiştir. Hz. Ali dönemi iç sorunları nedeniyle ikili münasebetlerin neredeyse kesildiği görülmektedir.

Müslüman Araplar, Nihâvend zaferi sonrası (21/642) bugünkü İran'ın kuzeyi ile doğusunda ilerleyerek burada karşılaştıkları Türk topluluklarıyla doğrudan temasa geçmişlerdir. Bu ilk münasebetler savaş ve barış zemininde gerçekleşmiş, bu bağlamda Hazar (Belencer), Horasan (Merv er-Rûz) ve Toḥâristân (Belh) topraklarında Türklerle silahlı mücadeleye girilmiş, el-Bâb, Cürcân ve Dihistân'da yaşayan Şûl Türkleriyle ise sulh yapılmıştır. Hz. Ömer şartlar gereği Türk unsurun demografik yapıda yer aldığı Ceyhun'un ötesine (Mâverâünnehir) geçilmesini ise uygun görmemiştir. Hz. Osman dönemine gelindiğinde muhtemelen bölgeyi tanımak gayesiyle Mâverâünnehir'e küçük çaplı seferler düzenlenmiş ve bölge halklarıyla çeşitli anlaşmalara varılmıştır. Ancak kaynaklarda mezkûr sefer ve anlaşmalara dair ayrıntılı bilgi verilmemektedir. Yine bu dönemde Türk kökenli oldukları ön görülen Heyâtile yurdu Kûhistân fethedilmiş, demografik yapıda Türklerin de yer aldığı Cüzcân, Tâlekân ve Fâryâb halkları ise Aḥnef'in başarılı Toḥâristân seferinde kendisine mukavemet göstermiştir.

Hz. Ömer'in hilafetinde fethedilen, Hz. Osman zamanında ise yeniden itaat altına alınan Azerbaycan, Kafkaslara; dolayısıyla da Hazar Türklerine sınır olduğu için burada Türk unsurun yaşadığı ve kendileriyle münasebet kurulduğu varsayılabilir.

Sahâbe ve tâbiîn neslinin i'lâ-yi kelimetullâh uğruna yürüttükleri fetih hareketlerinin Türkler tarafından açık bir istila olarak algılandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira

⁸¹ Belâzürî, *Fütûḥ*, 393-394.

⁸² Ḥalîfe b. Ḥayyât, *Târîḥ*, 165. Belâzürî, *Fütûḥ*, 393-394.

Hazarlar ve Toḥâristân Türk Kağanlığı sınır ötesinde ve kendi topraklarında bir işgal olarak değerlendirdikleri fetih hareketlerini askerî güç kullanarak durdurmaya çalışmışlardır. Hatta dönemin Türk toplulukları bu uğurda birbirleriyle ve diğer milletlerle doğrudan ittifaka gitmişlerdir.

Hz. Osman halife olduğunda Türk topluluklarının yaşadığı yerlerde çeşitli isyanlar çıkmıştır. Türk unsura savaş esnasında, fetih sonrasında ve sulh ile alınan yerlerde haksızlık ve zulüm yapıldığına dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Dolayısıyla Türklerin çıkardıkları bu isyanlar ile bağımsızlıklarını hedefledikleri anlaşılmaktadır.

Hz. Osman döneminde Hazarlar ve diğer Türk boyları karşısında başarısız olunması Kafkaslar, Karadeniz'in kuzeyindeki halklar ile Slav halkların İslam dini ve medeniyetini yakından tanımalarına mâni olduğu, dahası Doğu Avrupalı milletlerin de onlarla aynı kaderi paylaştıkları söylenebilir.

Savaş ve barış eksenli bu ilk dönemde Türklerin Müslüman-Araplarla güçlü, samimi ve kalıcı boyutta dinî, sosyal ve kültürel ilişkiler geliştirdikleri söylenemez. Savaşarak ya da anlaşma yoluyla fethedilen Türk yurtlarında ya da Türklerin demografik yapıda yer aldığı yerleşim birimlerinde, az sayıdaki Müslüman kitle için küçük mescitler inşa edildiği ve kendilerine can güvenliği, dinî özgürlük ve muhtemelen ticarî faaliyetler gibi çeşitli haklar tanındığı anlaşılmaktadır. Bu numune İslam topluluklarının İslam dini ve medeniyetini tebliğ ve tebyin noktasında Türklere başlangıç seviyesinde bir katkı sunduğu varsayılabilir.

Kaynakça

- 'Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef*. thk. Habîburrahmân el-Azamî. 11 Cilt. Beyrut, 1403/1982.
- Akyürek, Yunus. "Raşid Halifeler Dönemi-I: Hz. Ebubekir". *İslam Tarihi I*. ed. Nurettin Gemici – Cahid Kaya. 53–96. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu, "Derbend". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/164-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *Turkestan Down To The Mongol Invasion*. London: Oxford University Press, 2. Basım, 1928.
- Belâzürî. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1987.
- Belâzürî. *Ensâbü'l-êsrâf*. thk. Süheyl Zükkâr – Riyâd ez-Zirikî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Buĥârî. *el-Câmi'u-ş-şahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Çelebi, Evliya. *Seyahatnâme*, thk. Ahmed Cevdet Paşa. Dersaâdet: İkdâm Matbaası, 1314.
- Dadan, Ali. *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Diyârbekrî. *Târîhu'l-ĥamîs fi aĥvâli enfesi'n-nefis*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Dualî, Şir Muhammed. "Paganizmden Hıristiyanlığa Rusların Din Değiştirme Nedenleri". *G.O.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2013), 59–74.
- Ebû Nu'aym el-İşfahânî. *Târîhu İşbahân*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi' (mevâkıf)*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Ebû 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Halil Muhammed Hirâs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebû Yûsuf. *el-Ĥarâc*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd – Sa'd Hasen Muhammed. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- Ekrem, Nuraniye Hidayet, "Chang Chien'in Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel vd. 1/764-776. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Esin, Emel. *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Esin, Emel. "Şûlî'ler, İslam ile Karşılaşan İlk Türkler". *İslam Tetkikleri Dergisi* 7/3-4 (1979), 31–86.
- Gürün, Kâmuran. *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Karacan Yayınları, 1981.
- Ĥalebî, Nüreddîn. *es-Sîretü'l-Ĥalebiyye fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1400/1980.
- Ĥalîfe b. Ĥayyât. *Târîhu Ĥalîfe b. Ĥayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977.
- Hamidullah, Muhammed. *Mecmû'atü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-Nebevî ve'l-Ĥilâfeti'r-Râside*. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1407/1986.

- Hatalmış, Ali. "Sahabîlerin Türkleri Tanımları ve İlişkileri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/2 (2019), 418-440.
- Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriq ile'l-mağrib. thk. es-Seyyid Yusuf el-Hâdî. çev. Yusuf el-Hâdî. Kahire: Dâru's-Sekâfiyye, 1423/2002.
- İbn 'Abdilberr en-Nemerî. *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-aşhâb*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.
- İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebî Hayseme. *et-Târîhu'l-kebîr (Târîh İbn Ebî Hayseme)*. thk. Salah b. Fethi Hilal. 2 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadisiyye, 1427/2006.
- İbn Haldûn. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi târihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âşarahüm min zevi's-şe'ni'l-ekber*. thk. Halîl Şehhâde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1987.
- İbn Hibbân. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḥbâru'l-hulefâ'*. thk. Seyyid Aziz. 2 Cilt. Beyrut: el-Kütübü's-Sakâfiyye, 1417/1997.
- İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 2 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1375/1955.
- İbn Keşîr, Ebü'l-Fidâ'. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Kuteybe. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1413/1992.
- İbn Mâce. *Sünenü İbn-i Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyyeti, 1373/1953.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Seyyidi'n-nâs. *Uyûnü'l-eser fi funûni'l-meğâzi ve's-şemâ'il ve's-siyer*. thk. İbrahim Muhammed Ramazan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1414/1993.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ - Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Eşîr, İzzeddîn. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1417/1997.
- İbnü'l-Eşîr, İzzeddîn. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-şahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz - Âdil Ahmed. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbnü'l-Fakîh. *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yusuf el-Hâdî. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Ötüken Neşriyat, 16. Basım, 1997.
- Kaşallânî, Ahmed b. Muhammed. *el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-minaḥi'l-Muḥammediyye*. 3 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.
- Kmosko, Michael. "Araplar ve Hazarlar". *Türkiyat Mecmuası* 3 (2010), 133-156.
- Qudâme b. Ca'fer. *Kitâbü'l-Ḥarâc ve şinâ'at(san'at)i'l-kitâbe*. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1401/1981.
- Kutlu, Sönmez. *Türkler ve İslâm Tasavvuru*. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Maqdisî, Muṭahhar b. Ṭâhir. *el-Bed' ve't-târîh*. 6 Cilt. Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Marquart, J. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903.
- Mes'ûdî, Ali b. el-Hüseyn. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. thk. Abdullah İsmail es-Sâvî. Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.

- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Maḥmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2002.
- Müslim b. Haccâc. *el-Câmi'u-ş-şahîh*. thk. Muhammed Fuad el-Bâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyyi, 1412/1991.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*. thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hînî. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmiyye, 1423/2002.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Türk Tarihi*. 4 Cilt. Ankara: Ahmet Sait Matbaası, 1946.
- Ögel, Bahaeddin. "İlk Tôles Boyları". *Belleter* 12/48 (1948), 765-833.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Merv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/221-223. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin Tarihi & Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. çev. Ahmet Kazancıgil - Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 5. Basım, 2008.
- Roux, Jean-Paul. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Şafedî. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnavut-Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.
- Sehmî. *Târîhu Cürçân*. thk. Muhammed Abdülmuîd Han. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987/1407.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât. 23 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1434/2013.
- Süheylî, Abdurrahmân b. Abdillâh. *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1412/1991.
- Şâmî, Şemseddîn. *Sübülül-hüdâ ve'r-raşâd fi sîreti hayri'l-'ibâd (es-Sîretü'ş-Şâmiyye)*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404/1993.
- Şemseddîn Sâmî. *Kâmûsu'l-A'lâm*. 6 Cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306-1316/1889-1898.
- Şeşen, Ramazan. "Eski Arablar'a Göre Türkler". *Türkiyat Mecmuası* 15 (1969), 11-36.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.
- Taşağıl, Ahmet, "Hazarlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/116-120. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Taşağıl, Ahmet. *Gök-Türkler I*. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2003.
- Taşağıl, Ahmet, "Soğd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi: Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsanî Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 18. Basım, 2009.
- Vâkıdî. *el-Meğâzi*. thk. Marsden Cons. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989.
- Ya'kûbî. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. M. T. Houtsma. Leiden: Brill Baskısı, 1300/1883.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1416/1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Zehabî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabîyyi, 1413/1993.